

Է. ԴԱՐԻ ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆԱՑՈՒՄԸ¹

ԱՐՄԷՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
a_shaginyan@mail.ru

Է. դարը հարկաւոր է հռչակել *«իշխանութիւն»* քաղաքական կարգավիճակով հայոց պետականութեան կարճաժամկետ վերածննդի դարաշրջան: Դա հնարաւոր եղաւ, երբ 631ին Բիզանդական Հայքի նախարարական ժողովը հիմնեց *«Իշխան Հայոց»* ազգային ինստիտուտը, ապա մղեց պաշտօնական Կոստանդնուպոլսին իրաւական ձեւակերպում տալ դրան:

Դարի հեղինակաւոր եպիսկոպոս Սեբեոսի *Պատմութիւն* երկի ԽԱ գլխում, *«Դարձ տերունեան իսային յերուսաղէմ»* (631ի Մարտի 21ին²) հատուածից անմիջապէս յետոյ կարելի է յայտնաբերել հայ գորավարների Մժէժ Գնունուն եւ Դաւիթ Սահառունուն, որոնք, մեր խորին համոզմամբ, Բիզանդական Հայքի կառավարիչներն էին: Բանն այն է, որ նրանցից երկրորդը, ըստ Սեբեոսի *«...առ... զաւրավարութիւնն կամակցութեամբ եւ սիրով ամենայն զաւրացն: Իսկ թագաւորն [յունաց] առնէ ըստ խնդրոյ իշխանացն զնա իշխան [հայոց]... Եւ տայ նմա պատիւ կիրապադատութեանն, եւ հաստատէ զնա ի ծառայութիւն իւր...»*³:

Ինչ վերաբերում է Մժէժ Գնունուն, ապա համանման դրուագ՝ նրա ընտրութեան ու հաստատման մասին, պատմիչը չի պահպանել: Փոխարէնը մեզ յայտնի է Սեբեոսի մէկ այլ նշում. *«Ասէ [Մժէժ] ցկաթողիկոսն ցեզր՝ երթալ նմա յերկիր սահմանացն Յունաց եւ հաղորդել արիաւք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցուք մեզ այլ կաթողիկոս...»*⁴: Նոյն գլխում խօսւում է նաեւ հայոց մարգպան Վարազտիրոցի (628-631) դէմ Մժէժի կողմից կազմակերպած դաւադրութեան մասին, որի հետեւանքով մարգպանը փախչում է Կոստանդնուպոլիս: Եւս մէկ անգամ Մժէժին հանդիպում ենք, երբ կայսր Հերակլ Ա.ի (610-641) դէմ դաւադրութիւն էր կազմակերպուել 637 կամ 638ին: Սկզբնաղբիւրում այդ մասին գրուած է. *«Գտաւ լեալ ի խորհրդեանն յայնմիկ եւ Դաւիթ Սահառունի, զոր կապեալ Մժէժայ առաքէ ի պաղատն»*⁵:

Մենք կարծում ենք, որ եւ Մժէժը, եւ Դաւիթը (մի քանի տարի անց), պէտք է որ ըտրուած լինէին գահերէց իշխան հայոց՝ տիրակալ իշխաններից եւ այնուհետեւ՝ կարգուած կայսրի կողմից, միայն թէ առանց արքունական տիտղոսի: Հակառակ դէպքում Մժէժը չէր համարձակուի պահանջել կաթողիկոս Եզր Ա.ից (630-641) զնալ Հերակլին ընդառաջ եւ միաբանութեան ուխտ կնքել նրա հետ: Եւ դա այն դէպքում, երբ հայրապետի նստավայրը Դուինում Սասանեան Իրանի սահմաններում էր գտնուում: Նա

չէր համարձակուի նաեւ երկրից դուրս շարտել սասանեան վարչակազմի ներկայացուցիչ Վարգտիրոցին, ում նստավայրը նոյնպէս գտնուում էր Դուի-նում: Աւելին նա չէր մասնակցի Հերակլի դէմ 637 կամ 638ին դաւադրութիւն կազմակերպողներին, ինչպէս, օրինակ՝ մրցակից Դաւթին պատժելու գործում: Վերջապէս Սեբեոսը նշում է, թէ Դաւթի ընտրութիւնը իշխանների կողմից հնարաւոր դարձաւ միայն այն բանից յետոյ, երբ նրան յաջողուեց (637/8ին) հայոց զօրքերը իր կողմը քաշել եւ սպանել տալ զօրավար Մծէծին⁶:

Եւ այսպէս, 631ին Հայկական բարձրավանդակի քաղաքական քարտէզին, աւելի քան երկու դար անց ձեւաւորուեց ինքնավար պետութիւն՝ Կոստանդնուպոլսից վասալ Հայոց Իշխանութիւն: Ինքնավարութիւնը կայանում էր նրանում, որ երկրի քաղաքական ու ռազմական աւագանին ի նքն էր ընտրում իրեն կառավարիչ՝ հայազգի իշխանների միջից: Իսկ վասալասիւզերէնական յարաբերութիւնների իբրեւ արդիւնք՝ այդ նոյն աւագանին պարտաւոր էր ընտրուած կառավարիչին ներկայացնել կայսրին, որպէսզի վերջինս նրան հաստատէր իր իսկ պաշտօնում:

Սկզբնական շրջանում այս քաղաքական միաւորումը զբաղեցնում էր միայն Բիզանդական Հայքի տարածքը: Աւելի ճիշտ՝ Հայոց Մարզպանութեան այն աշխարհները, որոնք Բիզանդիային բաժին հասան 591ին Իրանի հետ խաղաղութեան պայմանագիրը կնքելիս, եւ որոնց հանդէպ Բիզանդական համակայսերական վարչական կարգավիճակը չկիրառուեց: Դրանք էին՝ Այրարատը առանց Դուինի տարածաշրջանի, Տայքն ու Տուրուբերանը, որոնք կայսր Մօրիկը (582-602) կոչեց *«Ներքսագոյն Հայք»*, *«Խորագոյն Հայք»* ու *«Մեծ Հայք»*, համապատասխանաբար⁷: Դրա օգտին է խօսում նաեւ Մծէծ Գնունու եւ Դաւիթ Սահառունու ժառանգական տիրոյթների աշխարհագրութիւնը: Մեզ արդէն յաջողուել է ցոյց տալ, որ Գնունիների հիմնական տիրոյթները գրաւում էին Տուրուբերանի Աղիովիտ ու Այրարատի Արագածոտն գաւառները, իսկ Սահառունիների տիրոյթները՝ Այրարատի Շիրակ գաւառը⁸: Սրանք Բիզանդիային անցան միայն 591ին: Ահա թէ ինչու է Սեբեոսը, ինչպէս ստորեւ ցոյց կը տանք, գրելու՝ *«Եկն ապա զարաւարն Յունաց Մծէծ Գնունին ի [մարզպանական] Հայաստան երկրէն...»*:

Միեւնոյն ժամանակ հայոց ինքնավար պետութեան հիմնադիրների իշխանութիւնը տարածուում էր Մեծ Հայքի այն գաւառների վրայ, որոնք 428ին Սասանեանների կողմից հայկական պետականութիւնը վերացնելուց յետոյ կցուեցին Ասորական Մարզպանութեանը, իսկ 591ի խաղաղութեան պայմանագրով Բիզանդիային բաժին հասան: Սեբեոսը *«Դարձ տէրունեան խաչին յԵրուսաղէմ»* հատուածը շարադրելուց յետոյ գրում է. *«...զնաց [Հերակլ] ինքն զճանապարհս իւր դէպ ուղիղ ի Միջագետս Ասորոց, զի կալեալ հաստատեցէ ընդ ինքեան զքաղաքս սահմանացն»*: Եւ շարունակում է

«Եկն ապա գաւրավարն Յունաց Մծեծ Գնունին ի Հայաստան երկրէն, եւ յինքն կալաւ զամենայն երկիրն ըստ ասացելումն սահմանին»⁹:

Խօսքն այստեղ, անկասկած, Աղծնիքի արեւելեան ու Միջագետք Հայոց երկրամասի երկու գաւառների մասին է, որոնք մինչեւ 591 ը Ասորական Մարգպանութեան կազմում էին¹⁰: Նմանատիպ մի ակնարկ էլ Սեբեոսի մօտ կայ Դաւիթ Սահառունու վերաբերեալ. *«...թագաւորն [յունաց] առնէ... զնա իշխան ի վերայ ամենայն աշխարհացն...»¹¹*: Այս տողի տակ թաքնուած է այն կարեւոր փաստը, որ Դաւիթը նոյնպէս նշանակուեց կառավարիչ բոլոր հայաբնակ գաւառներում, որոնք Բիզանդիային անցան 591ին: Այս կարծիքին է մեզ յանգեցնում Այրարատի Արշարունիք գաւառի Մրենի կաթողիկէ եկեղեցու կառուցման մասին Հայոց ՁԸ (88) թուականով (639/40) թուագրուած արձանագրութիւնը: Այնտեղ Դաւիթը յիշատակուում է որպէս *«ամենագով պատրիկ կուրապաղատ եւ սպարապետ Հայոց եւ Ասորոց»¹²*:

Արդէն մի քանի տարի անց Առաջաւոր Ասիայում աշխարհաքաղաքական պայմանների կտրուկ փոփոխութեան շնորհիւ յաջողուեց Հայոց Իշխանութեան տարածքը ընդլայնել: Մենք նկատի ունենք 633ին սկիզբ առած արաբական արշաւանքները, որոնց արդիւնքում Բիզանդիան կորցրեց իր արեւելեան նահանգների զգալի մասը: Իսկ երբ նուաճողները հասան Հայոց Իշխանութեան հարաւ-արեւմտեան սահմանագլխին, իրավիճակից օգտուեց տեղի աւագանին: Սեբեոսի վկայութեամբ Դաւիթ Սահառունին իր կառավարման երրորդ տարում *«...անարգեալ ի գաւրացն՝ հալածեցաւ, եւ անմիաբան լեալ ամենայն ազատացն՝ կորուսին զերկիրս Հայոց: Բայց միայն... քաջ իշխանն Ռշտունեաց գաւառին Թէոդորոս կազմէր զգաւրս իւրոյ կողմանն հանապազ եւ զգուշանայր գտիւ եւ զգիշեր ըստ իւրոյ քաջ իմաստութեանն, ոչ սակաւ աւճիրս գործէր ի թշնամեացն»¹³*: Եւ այսպէս, դաւաղրութեան հետեւանքով գահերեց իշխանը գահազրկուեց, իսկ տիրակալ իշխանների շարքերում իր հեղինակութեամբ աչքի ընկաւ հայոց մարգպան Թէոդորոս Ռշտունին, ով հայկական սկզբնաղբիւրներում յիշատակուում է որպէս Հայոց Իշխան¹⁴:

Սեբեոսի այս հատուածի ենթախորքից ու դրան յաջորդող ԽԲ գլխից հետեւում է, որ դաւաղրութիւնը եղել է Հերակլի մահից (641ի Փետրուարի 11ին) մի փոքր առաջ¹⁵, այսինքն 640ին: Աւելի վաղ դա չէր էլ կարող տեղի ունենալ, քանզի արձանագրագիտական տուեալներով Դաւիթը Հերակլի կառավարման վերջին, երեսուներորդ տարում (639/40) դեռ զբաղեցնում էր Հայոց Իշխանի պաշտօնը: Աւելին իր կառավարման երրորդ տարին, որով Սեբեոսը թուագրում է դաւաղրութիւնը, համապատասխանում է 640ին:

Չնայած պետական յեղաշրջմանը՝ պաշտօնական Կոստանդնուպոլիսը համաձայնում է Թէոդորոս Ռշտունու իշխանութիւնը ճանաչել միայն Հերակլ Ա.ի թոռ Կոստանդ Բ.ի (641-668) գահակալութեան սկզբում: Պատճառը, ըստ մեր սկզնաղբիւրի, այն էր, որ Հերակլին յաջորդող

Կոստանդին Գ.ի (641) օրօք «Եւ ոչ որ ընտրեցաւ զաւրավար յաշխարհին Հայոց. քանզի անմիաբան լեալ իշխանացն...»¹⁶: Իսկ յաջորդիւ նշուած է թէ ինչպէս նորընտիր կաթողիկոս Ներսէս Գ.ի (641-661) առաջարկով Կոստանդ Բ.ը նշանակեց Թեոդորոսին հայոց զօրավար եւ շնորհեց նրան «պատրկութեան պատիւ»: Պատմիչը թուագրում է նշանակումը Եզր Ա.ի մահուան ու Ներսէս Գ.ի ընտրութեան տարով¹⁷: Ստացում է 641ի աշնանը, քանզի Կոստանդ Բ.ը գահ բարձրացաւ նոյն թուականի աշնանը:

Եւ այսպէս, մեր տրամադրութեան տակ ունենք հիմնաւորուած փաստեր, որոնք թոյլ են տալիս հաստատել թէ 640ին Թեոդորոս Ռշտունին իր իշխանութեան ներքոյ, մէկ պետական միաւորման կազմում փաստացի ընդգրկեց ոչ միայն Հայոց Մարզպանութեան տարածքը, որտեղ նա մինչ այդ էլ վարչակազմի ղեկավար էր, այլեւ՝ Հայկական Բարձրավանդակի այն ժամանակուայ խոշորագոյն բիզանդական հատուածը: Վերջինս բաղկացած էր Փոքր Հայքից, Հայոց Միջագետքից եւ Մեծ Հայքի կենտրոնական ու արեւմտեան աշխարհներից (Այրարատը առանց Դուինի շրջակայքի, Աղձնիքը, Բարձր Հայքը, Տայքը, Տուրուքերանն ու Ծոփքը): Այնպէս որ Հայոց Իշխանութիւնը 640ի դրութեամբ հիւսիս-արեւմուտքում ողողում էր Պոնտական (Մեւ) Ծովը: Հիւսիս-արեւելքում այն սահմանակից էր Վրաց (Քարթլիի) իշխանութեանը, արեւելքում՝ Աղուանից իշխանութեանը¹⁸, իսկ հարաւում՝ Ասորական ու Ատրպատականի (Ադուրբադազանի) մարզպանութիւններին: Արեւմուտքում եւ հարաւ-արեւմուտքում սահմանները ձգւում էին մինչեւ բիզանդական Ելինոպոնտոս, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Եփրատեսիա ու Օսրոենէ նահանգները: Սակայն պետք չէ մոռանալ, որ այդ թուականի դրութեամբ վերջին երեք նահանգները, ինչպէս նաեւ մարզպանութիւններից առաջինը արդէն գրաւուած էին Արաբական Խալիֆայութեան կողմից: Նոյն ճակատագրին կ'արժանանայ Ատրպատականը 642ին:

Աւելին՝ խալիֆայական բանակը, օգտուելով Հայոց Իշխանութիւնում պետական յեղաշրջման հետեւանքով ստեղծուած քառսային իրավիճակից, իր առաջին արշաւանքն է կատարում այնտեղ՝ 640ի Հոկտեմբերի 6ին, ժամանակաւորապէս գրաւելով քաղաքամայր Դուինը¹⁹: Սակայն գրաւող վարչակարգը հաստատուեց միայն իշխանութեան հարաւ-արեւմտեան շրջաններում: 639ի աշնանը Արաբական Խալիֆայութիւնը կցման ենթարկեց Հայոց Իշխանութեան մաս կազմող բիզանդական Չորրորդ Հայք նախկին նահանգը (Հայոց Միջագետքը) Ամիդ կենտրոնով, 640-641ի ձմռանը՝ «Յուստինիանոսեան Հայք»ը Մարտիրոսպոլիս կենտրոնով, իսկ 645ի Հոկտեմբերին՝ Առաջին Հայքը Մելիտենէ կենտրոնով եւ «Միւս Չորրորդ Հայք»ը Արշամաշատ կենտրոնով²⁰:

Ինքնավար հայոց պետութեան տարածքի մէկ երրորդի բռնագաղթումը²¹ ստիպեց Թեոդորոս Ռշտունուն Խալիֆայութեան փոխարքայ Մու'ալիյայի

հետ բանակցել: Արդիւնքում 652ի Օգոստոսին խաղաղութեան համաձայնագիր կնքուեց²², որի բնագիրը ամբողջովին մեջբերում է Մեբեոսը²³:

«Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս եւ ընդ ձեզ՝ որչափ ամաց եւ դուք կամիցիք. եւ ոչ առնում ի ձեռք սակ զերեւամ մի. ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ եւ դուք կամիցիք: Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժԵ հազար, եւ հաց յաշխարհէն տուք, եւ ես ի սակն արքունի անգարեմ²⁴. եւ հեծեալսն յԱտրիս ոչ խնդրեմ. բայց այլ ուր եւ հրամայեմ՝ պատրաստ լիցին ի գործ. եւ ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, եւ ոչ տաճիկ սպայ ի բազմաց մինչեւ ցմի հեծեալ: Թշնամի մի՛ մտցէ ի Հայս. եւ եթէ զայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յաւգնականութիւն՝ որչափ եւ դուք կամիցիք: Եւ երդնում ի մեծն Աստուած՝ եթէ ոչ ստեմ»²⁵:

Արաբագիր պատմագրութեան հիմնադիրների մօտ այս կարեւոր դաշնագրի վերաբերեալ ակնարկութեան անգամ չենք հանդիպել: Միակ համաձայնագիրը Դաբիլի (Դուինի) բնակիչների հետ, որը մեզ է հասել հեղինակաւոր պատմիչ Ալ-Բալաձուրիի (մահ. 892) շնորհիւ, մենք թուագրում ենք 654ի աշնանով²⁶: Զարմանալի է, բայց տեղեկութիւնները դրա մասին բացակայում են նաեւ Է. դարի հայագիր միւս սկզբնաղբիւրներում: Փոխարէնը դրանք պահպանուել են բիզանդական պատմագրութեան աւանդոյթներում, որի վառ վկայութիւնն են ականաւոր տարեգիր Թեոփանէս Խոստովանողի (մօտ 760-818) հետեւեալ խօսքերը. «Այս թուականին ապստամբեց Պասագնաթէսը՝ Արմենիայի պատրիկը, կայսրի դէմ եւ դաշինք կնքեց Մաւիայի հետ...»²⁷: Մեբեոսը ոչինչ չի գրում, թէ որտեղ եւ ում հետ է ստորագրել Թեոդորոսը այդ փաստաթուղթը եւ ինչքան ժամանակ է տեւել դրան նախորդող բանակցային գործընթացը: Միակ գրանշումը, որը նախորդում է պայմանագրի մեջբերուող հաստատմին, հետեւեալն է. «...խաւսէր ընդ նոսա իշխանն Բամայէլի եւ ասէր»²⁸: Ինչպէս երեւում է Թեոփանէսի խօսքերից՝ «իշխան Բամայէլի» ասելով, հայ եպիսկոպոսը նկատի ուներ արաբ փոխարքայ Մու'աւիային:

Մենք կարծում ենք, որ Թեոդորոս Ռշտունին, արաբների հետ դաշնագիրը կնքելիս, կարող էր ներկայացնել ոչ միայն Հայքի, այլեւ՝ Վիրքի, Աղուանքի ու 571ին Հայքից անջատուած Սիւնիքի գահերէց իշխանների շահերը: Մեր այս տեսակէտը հիմնւում է 684 թուականի Պատմութիւնի անանուն հեղինակի վկայութիւնների վրայ²⁹: Ահա թէ ինչ է գրում անյայտ հեղինակը շահինշահ Յազկերտ Գ.ի (632/3-651) 20րդ տարում, այսինքն մօտ 652ին, եւ հազարացիների (արաբների), այսինքն հիջրայի 31րդ տարում (651/2). «...Ջեւանշէր ընդ զաւրավարին Հայոց դներ ուխտ եւ քաջալերէր [ի նորոյ] դառնալ ի հնազանդութիւն կայսերն Հոռոմոց...»³⁰:

Իսկ դրանից առաջ նա գրում է, թէ ինչպէս (636/7ի Կադիսիայի ճակատամարտում) վիրաւորուած Աղուանից իշխան ու սպարապետ Ջեւանշէրի մօտ եկաւ Վրաց իշխան Ատրներսէիը (Ադարնասէն)՝ իր իսկ ձեռքերով

նրան վիրակապելու ու նրա հետ դաշինք կնքելու համար: Յետագայում Ջե-
ւանշէրը կնութեան է վերցնում Միսնեաց իշխանի դստրին³¹: Կարծում ենք
ամուսնութիւնը տեղի է ունեցել 651ից յետոյ, երբ Միսնիքը Սասանեան
Իրանի կործանումից յետոյ, ըստ Մեքեոսի, վերամիաւորուեց Հայքին³²:

Անանուն այս պատմիչի այս հաղորդագրութիւնները թոյլ են տալիս
եզրակացնել, որ տարածաշրջանի գահերէց իշխանների միջեւ հաստատ-
ուել էր նուիրապետական, վասալասիւզերէնական յարաբերութիւն: Ջե-
ւանշէրի սիւզերէնութիւնը դեռ 637ին ընդունեց Վրաց Իշխանը, 651ից յետոյ
նաեւ Միսնեաց Իշխանը: Իր հերթին Աղուանից Իշխանը ընդունեց Հայոց
Իշխանի սիւզերէնութիւնը: Դրա համար էլ Մեքեոսը գրում է, որ «...էին
ընդ նմա [Թեոդորոսի] միաբան Վրացին եւ Աղուանն եւ Միսնին, որք ըստ
հրամանի նորա զնացին յիրաքանչիւր աշխարհս եւ ամրացան ի նմին»³³:

Եւ այսպէս, Հայքը հարեւան միւս երկու իշխանութիւնների հետ միա-
սին 652ին ընդունեց Արաբական Խալիֆայութեան գերիշխանութիւնը:
Փոխարէնը նա պահպանեց իր քաղաքական ինքնուրոյնութիւնն ու սե-
փական բանակ պահելու իրաւունքը: Համաձայնագրով հայոց այրուծին
կարող էր ուղարկուել ցանկացած ռազմաճակատ բացի ասորականից:
Այսինքն, այն ազատում էր արաբա-բիզանդական պատերազմներում
մասնակցելու ծանր բարոյական փորձութիւնից: Չէ՞ որ այդ դէպքում հա-
յոց հեծելազօրը ստիպուած կը լինէր կռուել դաւանակիցների դէմ՝ այլա-
դաւանների կողքին: Յաջորդիւ՝ Հայքում չպետք է տարատեղուէին ո՛չ ա-
րաբական, ո՛չ էլ բիզանդական զօրքեր: Վերջապէս, Հայոց Իշխանութիւ-
նը ստանում էր խոշոր արտօնութիւններ հարկային դաշտում, իսկ առա-
ջին երեք տարում լիովին ազատում դրանցից:

Ի տարբերութիւն հայ նախարարների, Հայաստանեայց Եկեղեցին
կոշտ քննադատութեան արժանացրեց գահերէց իշխանի քաղաքական
այս գործարքը. «...եղին ուխտ ընդ մահու, եւ ընդ դժոխաց դաշինս կոեցին,-
գրում է հեղինակաւոր Մեքեոսը,- Թեոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն
իշխանաւրն Հայոց, ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշ-
նաւորութիւնն»³⁴: Այսպիսի տողերը պետք է որ արտայայտէին եկեղեցու
եւ անձամբ Ներսէս Գ.ի պաշտօնական տեսակետը:

Ժամանակակից պատմաբանների կարծիքները այս գործարքի շուրջ
նոյնպէս խիստ տարբերում են իրարից: Օրինակ, յայտնի արաբագետ Արամ
Տէր-Ղեւոնդեանը համոզուած էր, որ տուեալ պահին դա միակ ճիշտ
տարբերակն էր՝ հայոց աշխարհը վերջնական կործանումից փրկելու³⁵: Իսկ
բիզանդագետ Վիադա Յարութիւնովա-Ֆիդանեանը պնդում է, թէ Ռշտունե-
եաց տէրը ո՛չ դէ ֆակտօ (քանի որ, նրան իբր թէ նախարարական տներից
մեծամասնութիւնը չէր աջակցում), ո՛չ էլ դէ էուրէ (քանի որ նա Բի-
զանդական Կայսրութեան հպատակ էր) իրաւունք չունէր այդպիսի դաշնա-
գիր կնքելու արաբների հետ³⁶: Թէ ի՞նչ էր ուզում յայտնել Մեքեոսը նախա-

րարների աջակցութեան վերաբերեալ՝ մենք արդէն գիտենք: Իսկ ինչ վերաբերում է հարցի իրաւական տեսանկիւնին, ապա այստեղ յայտնի գիտնականը ճիշտ է՝ Թեոդորոսը գործարքի արդիւնքում միակողմանի գրկեց Կոստանդնուպոլսին իր գերագոյն իշխանութեան իրաւունքներից (գերիշխանութիւնից)՝ հայոց ինքնավար պետութեան առնչութեամբ: Սակայն բիւզանդական իշխանութիւնները արդէն ի վիճակի չէին այդ հայկական պետութեան արտաքին անվտանգութիւնը ապահովելու, ինչը սիւզերէնական իրաւունքի կարեւորագոյն գրաւական էր Միջին Դարերում: Մեր խորին համոզմամբ՝ Թեոդորոսը Մու'ալիայի հետ բանակցութիւնների ժամանակ հետապնդում էր ամենակարեւոր նպատակը՝ Առաջաւոր Ասիայում ստեղծուած նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում Հայոց Իշխանութեան արտաքին անվտանգութիւնը ապահովել: Ահա թէ ինչու որպէս փոխգիշում նա չբարձրացրեց արաբական զօրքերի կողմից Հայոց Իշխանութեան բռնագաւառուած տարածքների հարցը: Հակառակ դէպքում տուեալ պայմանը իր արժանի տեղը կը գտնէր կնքուած համաձայնագրի տողերում: Այնպէս որ մենք էլ ենք արդարացնում Թեոդորոսի քաղաքական գործարքը:

Կոստանդ Բ.ը չէր պատրաստուում Արաբական Խալիֆայութեանը հեշտութեամբ զիջել իր սիւզերէնի գերագոյն իրաւունքը Հայոց Իշխանութեան առնչութեամբ: Դրա համար էլ նա արդէն 652ի աշնանը մեծ արշաւանք նախաձեռնեց դէպի Արեւելք: Նրան իր մտադրութիւնից չկանգնեցրեց նոյնիսկ Մու'ալիայի վերջնագիրը, որը ներկայացուեց կայսրին՝ հայոց պետութեան արեւմտեան սահմանագլխին. «*Հայք իմ են, անդ մի՛ երթար. ապա թէ երթաս՝ ես գամ ի վերայ քոյ, եւ առնեմ զքեզ որ անդրէն փախչել ոչ կարես*»: Այս գրաւոր բողոքի հատուածը մեջբերում է Մեքենսը, ով չի մոռացել նաեւ դրա պատասխանը գրի առնել. «*Աշխարհն իմ է՝ ես երթամ. դու եթէ գաս ի վերայ իմ՝ Աստուած արդարութեան դատաւոր է*»³⁷: Թեոփանէսի գրանշումից էլ պարզ երեւում է, որ Աստուած Հայոց Իշխանութեան ճակատագիրը յանձնեց տնօրինելու արաբներին. «*...կորցնելով Արմենիան պահելու իր ամբողջ յոյսը [արքան այնտեղից] վերադարձաւ*»³⁸:

Շարունակելով պատումը՝ Մեքենսը գրում է, թէ ինչպէս (653ի) գարնանամուտին Թեոդորոսին իր իսկ խնդրանքի համաձայն միացաւ եօթ հազարանոց իսմայէլական (արաբական) մի զօրախումբ: Սրա օժանդակութեամբ էլ նա Սուրբ Զատկի տօնական օրերին, այսինքն Ապրիլ ամսին, ամբողջովին ազատագրեց Իշխանութեան տարածքը հոռոմներից (բիւզանդացիներից): Փայլուն յաղթանակից յետոյ Թեոդորոսը մեկնեց Դամասկոս՝ Մ(ու)ա(՝)լիայի մօտ, իսկ վերջինս «*ետես գնա մեծամեծ ընծայիր... հանդերձս ոսկեղէնս եւ ոսկեթելս, եւ վառ մի նորին արքինական*»³⁹: Աւելին՝ ըստ Մեքենսի, «*...իշխանութիւն ետ նմա զՀայս եւ զՎիրս եւ զԱդուանս եւ զՍիւնիս, մինչեւ ցԿապկոն եւ ցՊահակն ճորայ,...*»: Միւս

կողմից Թեոդորոսը պարտաւորուեց «...ածել գերկիրն զայն ի ծառայութիւն [Մաւիայի]»⁴⁰:

Սակայն նոյն (653-654ի) ձմռանը նա ծանր հիւանդացաւ ու մեկուսացաւ Աղթամար կղզում: Օգտուելով դրանից՝ «...իշխանքն Հայոց որ ի Յունաց եւ որ ի Տաճկաց կողմանէ,...»- եպիսկոպոս պատմիչի խօսքերով,- եկեալ ի մի վայր միաբանեցան, եւ արարին ընդ միմեանս հաշտութիւն ... Եւ բաժանեցին գերկիրն ըստ թուոյ իւրաքանչիւր հեծելոց, եւ կարգեցին հարկապահանջս...»⁴¹:

Ստեղծուած իրավիճակում ծանր հիւանդութեամբ տառապող Թեոդորոսը ստիպուած էր դարձեալ ռազմական օգնութեան խնդրանքով դիմել իր հովանաւոր Մու'աւիային: Սրանով ենք մենք բացատրում այն հանգամանքը, որ երկու արաբ հրամանատարներն՝ Հաբիբ իբն Մասլամը եւ Մալման իբն Ռաբի'ան, որոնք 654ի վերջին շարժուեցին դէպի հիւսիս, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից իշխանութիւնների տարածքում իրենց 654-655ի ռազմարշաւների ընթացքում, ինչպէս որ Ալ-Բալաձուրին է հաւատնիսացնում, յատուկ պահպանագրեր (արաբ. *աման*) էին յանձնում տեղի տիրակալ իշխաններին, իսկ մայրաքաղաքների ու միւս խոշոր քաղաքների բնակիչների հետ կնքում համաձայնագրեր: Պահպանագրերում երաշխաւորում էին իշխանների բազմադարեան ժառանգական իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, իսկ համաձայնագրերում, որոնց բնագրերը արաբագիր պատմիչը գերադասում է ամբողջովին մեջբերել⁴², քաղաքացիների կեանքի, նրանց ողջ անշարժ ու շարժական ունեցուածքի անվտանգութիւնը, ինչպէս նաեւ բոլորին երաշխաւորում էր կրօնի ազատութիւն: Արաբական կողմը իր հերթին առաջ էր քաշում միայն մի պայման: Այն է՝ վճարել գլխահարկ (արաբ. *ջիզիա*)⁴³: Այս գլխահարկը գրեթէ համընկնում էր 652ի օգոստոսեան համաձայնագրով սահմանուած հայերին հարկերից լիովին ազատելու երեքամեայ ժամկետի աւարտին:

Ինչպէս 652ին, այնպէս էլ հիմա՝ 654ին Թեոդորոս Ռշտունու արաբամետ կողմնորոշումն ու քաղաքականութիւնը շատ կոշտ քննադատութեան արժանացան Հայաստանեայց Եկեղեցու կողմից. «Եւ Թեոդորոս Ռշտունեաց տէրն եւ ամենայն իշխանքն աշխարհին,- գրում է նորից Սեբեոսը,- միաբանեալ հնազանդեցան ի ծառայութիւն, եւ ամենայն իրար փութային զկամս նոցա կատարել, զի երկիւղ անհնարին մահու կայր ի վերայ նոցա ... Եւ կողոպտեաց զամենայն երկիրն Հայոց, զԱղուանս, [զՎիրքս], զՍիւնիս,...»⁴⁴:

Մինչդեռ մենք բացարձակապէս վստահ ենք, որ Հաբիբ իբն Մասլամի ու Մալման իբն Ռաբի'այի ամբողջ ռազմարշաւը Հայք, Վիրք ու Աղուանք տեղի ունեցաւ Թեոդորոս Ռշտունու նախաձեռնութեամբ: Մեր այս տեսակետի օգտին են խօսում ոչ միայն վերը թուագրուած Ալ-Բալաձուրիի տեղեկութիւնները: Հակառակ դէպքում 655ին, ռազմարշաւի յաջող աւար-

տից յետոյ, Հայոց Իշխանը ինքնակամ Հաբիբի հետ միասին չէր մեկնի Ասորեստան, այսինքն Դամասկոս, ինչպէս վկայում է Սեբեոսը: Աւելին՝ նա ասում է, որ «անդ մեռաւ Թեոդորոս Ռշտունեաց տէրն, եւ մարմինն նորա բերաւ ի գաւառ իւր, եւ թաղեցաւ ի գերեզմանի հարց իւրոց»⁴⁵: Այդ ո՞վ է տեսել, որ պատանդի մարմինը թոյլ տան վերադարձնել հայրենիք եւ թաղել նախնիների դամբարանում: Մենք նոյնպէս կարծում ենք, որ Հաբիբի ու Սալմանի ռազմարշաւների արդիւնքում Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից իշխանութիւնների տարածքները *դէ ետրէ* անցան Թեոդորոսի կառավարման ներքոյ, հետեւաբար՝ Մու'աւիայի հովանու ներքոյ: Մի խօսքով, իրագործուեց այն նախագիծը, որը արաբ փոխարքան հաստատել էր 653ին Հայոց Իշխանի Դամասկոս այցելելու օրերին: Ահա թէ ինչու է վաղ միջնադարեան արաբագիր պատմագրութիւնը հայոց, վրաց ու աղուանից աշխարհների նուաճումը եւ նրանց տարածքներից միացնելու Արմինիյա Վիլայէթի ձեւաւորումը կապում հենց սրանց ռազմարշաւների հետ:

Դէ ետրէ Արաբական Խալիֆայութեան գերիշխանութեան ընդունումը Հայկական Լեռնաշխարհի ու Հարաւային Կովկասի պետութիւնների կողմից շարունակուեց մինչեւ Թեոդորոս Ռշտունու մահը Դամասկոսում, մօտ 659ին⁴⁶: Սեբեոսի վկայութեամբ՝ նոյն տարում հայ իշխանները Համագասայ Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ «...*ի բաց կացին ի ծառայութենէ նոցա* (խամայէլացիների - Ա.Շ.), *եւ հապճեպ երթեւեկով հնազանդեցան ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց, հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն եւ գաւրացն Աղուանից եւ իշխանացն աշխարհին Միւսեաց...*»⁴⁷: Դրա համար էլ «...*արար արքայ Կոստանդին... զՀամագասայ՝ կիրապադատ, եւ ետ նմա գահոյս արծաթիս եւ զիշխանութիւնն աշխարհին Հայոց, եւ պատիւս ալոց իշխանացն...*»⁴⁸:

Ըստ 684 թուականի Պատմութիւնին՝ արքունի տիտղոսի եւ իշխանութեան տարբերանշանների արժանի դարձաւ նաեւ Աղուանից Իշխան Ջեւանշէրը⁴⁹: Չենք բացառում այն, որ Հայքի ու Աղուանքի օրինակին հետեւեց եւ Վիրքը: Կարծում ենք դա է պատճառը, որ *Մոքցեվայ Քարթլիսայ* (Վրաց դարձ) երկի անյայտ վրաց հեղինակը (Է. կամ Թ. դար) երիւմտաւորի (գահերէց իշխան) Գուարամ Բ.ին ի տարբերութիւն նրա անմիջական նախորդների կոչի «*կիրապադատ*» բնագանդական տիտղոսով⁵⁰:

Սակայն հենց որ Մու'աւիան հիջրայի 41ի Ռաբի' Աուալ ամսուայ 21ին (=661ի Յուլիսի 25ին) խալիֆայական իշխանութիւնը գաւթեց⁵¹, նա անմիջապէս իր գերիշխանութիւնը վերականգնեց Հայկական Բարձրավանդակի ու Հարաւային Կովկասի պետութիւնների վրայ: Ըստ Ը. դարի պատմիչ Ղեւոնդ Վարդապետի, դա հնարաւոր եղաւ Մու'աւիայի կառավարման Ա. տարում, երբ հայ-յունական զօրքերը (Միջին) Եփրատի հովտում մեծ (աւագ) Շաբաթ օրը (=662ի Ապրիլի 16ին) ջախջախուեցին: Դրանից յետոյ Մ(ու')աւի(յ)ա Ա.ը (661-680) պահանջեց հայ նախարարներից

շտապ ժողով հրապարակել, ապա «...*հատին ի վերայ աշխարհիս Հայոց հարկս Շ դահեկան*⁵² ի միում ամի հատուցանել նոցա...»⁵³:

Ռուս արաբագետ Օ. Բոլշակովը կարծում է, որ սկզբնաղբիւրի բնագրում գրուած է եղել 500 լիտր (ֆունտ), ինչը համարժէք էր 36 հազար ոսկէ դինարին⁵⁴: Հարկուող գումարի չափը մնում է չափազանց խորհրդանշական, եթէ հաշուի առնենք, որ դա գանձուելու էր ոչ միայն Հայքից: Այնպէս որ Մու'աւիա Ա.ի օրօք 662ից Հայքի, Վիրքի ու Աղուանքի վերաբերմամբ Դամասկոսի հաստատած գերիշխանութիւնը ձեւական բնոյթ էր կրում, եւ խալիֆը բաւարարւում էր հարկերի տարեկան գանձումից:

Յաջորդիւ՝ Ղեւոնդը գրում է, թէ ինչպէս Մ(ու')աւի(յ)ան իր կառավարման երկրորդ տարուայ սկզբում, այսինքն 662ի Յուլիսի 25ից յետոյ, թոյլ տուեց Համազասպ Մամիկոնեանի եղբօրը՝ Գրիգորին, ում պատանդ էր վերցրել ժողովից առաջ, վերադառնալ հայրենիք: Աւելին՝ խալիֆը ընդառաջեց հայ նախարարներին, եւ նրանց միջնորդութեան համաձայն նշանակեց Գրիգորին Հայոց Իշխան⁵⁵: Ասողիկը ԺԱ. դարի նախաշէմին կը ճշտի՝ Հայոց եւ Վրաց Իշխան⁵⁶:

Վիրքի կողմից Գրիգոր Մամիկոնեանի, հետեւաբար եւ՝ Մու'աւիայի գերիշխանութեան ընդունումը անուղղակիօրէն հաստատում են համաժամանակեայ վրաց աղբիւրների տեղեկութիւնները: Այսպէս, օրինակ, Սումբաթ Դաւիթիս-ձէի մօտ (ԺԱ. դար) Գուարամ Բ.ին յաջորդող Վարազ-Բակուրը ի տարբերութիւն իրենից յիշատակւում է «*անտիպատրիկ*» բիւզանդական տիտղոսով⁵⁷: Այսպիսի կոչումից մեր խորին համոզմամբ պարզ երեւում է այն, որ վրաց նորընտիր իշխանը ընդունեց Բիւզանդիայի թշնամի գերտէրութեան հպատակութիւնը:

Հայկ. Բարձրավանդակի ու Հարաւային Կովկասի պետութիւնների կողմից Արարական Խալիֆայութեան գերիշխանութեան ձեւական ընդունումը տեսեց մինչեւ Մու'աւիայի մահը 680: Նրան յաջորդող Եազիդ Ա.ի (680-683) օրօք «...*եղև շփոթումն Տաճկաց սաստիկ պատերազմաւ: Եւ դադարեցին ի հարկատրութենէ նոցա Հայք, Վիրք եւ Աղուանք՝ ծառայեալ նոցա ամս Լ*»: Այս տողերը պատկանում են 685 Թուականի Ժամանակագրութիւնի հեղինակի գրչին, ենթադրաբար՝ հայ վարդապետ Փիլոն Տիրակացուն⁵⁸:

Մինչեւ վերջերս այդ «*ապստամբութեան*» սկիզբ էր ընդունւում Մու'աւիայի մահուան տարին⁵⁹: Մակայն հարկատր է թուագրել այն 681 Օգոստոս-682 Օգոստոսը ընկած ժամանակահատուածով՝ Լ տարիների ծառայութեան սկիզբ ընդունելով հայ-արաբական դաշնագրի կնքումը 652ի Օգոստոսին: Բանն այն է, որ Ժամանակագրութիւնից մեջբերուած գրանշումը համապատասխան է Ալ-Բալաձուրիի մօտ պահպանուած աւանդութեանը: Այնտեղ ուղիղ նշում է, թէ ինչպէս Արմինիյան, Իբն Ազ-Զուրայրի օրօք (682-692) բռնկուած քաղաքացիական կռիւներից օգտուելով, անմիջապէս անջատուեց Խալիֆայութիւնից՝ խախտելով նախկինում կնքուած դաշնագիրը⁶⁰: Աւելին

մէկ այլ արաբագիր հեղինակի Ալ-Էա'կուբիի (մահ. 897) մօտ պահպանուել է Խալիֆայութեան, կարծում ենք հենց այս ժամանակահատուածի, հարկային մատեանը⁶¹: Այնտեղ թուագրուած են Սասանեանների նախկին բոլոր մարզպանութիւնները, բացի այն երեքից, որոնք միասին արաբները կոչում էին Արմինիյա, եւ որոնք Մու'աւիա Ա.ի օրօք արքունի հարկերը կանոնաւոր փոխանցում էին Դամասկոս, իսկ Եազիդ Ա.ի օրօք հրաժարուեցին դրանից:

Պաշտօնական Դուիւնի, Թքիլիսիի ու Պարտաւի այս որոշումը մեր համոզմամբ հաւասարագօր էր երեք պետութիւնների ինքնիշխանացումին: Չէ՞ որ բացի այդ խորհրդանշական տարեկան հարկից ոչինչ այլեւս Դամասկոսի կողմից չէր սահմանափակում իրենց գահերէց իշխանների գերիշխան իրաւունքները՝ ինքնուրոյնօրէն կենսագործելու պետական իշխանութիւն, նաեւ՝ վարելու ինքնուրոյն արտաքին քաղաքականութիւն: Միեւնոյն ժամանակ նրանք յայտարարեցին, ինչպէս դա տեղի ունեցաւ 659ին, որ պատրաստ են այսուհետեւ ընդունել մրցակից գերտէրութեան գերիշխանութիւնը: Պատմական այս կարեւոր իրադարձութիւնը կարող էր տեղի ունեցած լինել 681ի Սեպտեմբերին:

Բանն այն է, որ ըստ 684 Թուականի Պատմութիւնի հեղինակի, Վարազ Տրդատը, որը 659ին կայսրի կողմից արժանացել էր «*ապեհիւպատ պատրկութեան*» տիտղոսի, իսկ Ջեւանշերի դաւադիր սպանութիւնից անմիջապէս յետոյ ընտրուել Աղուանքի նոր տիրակալ⁶², տարածաշրջանի երեք գահերէց իշխաններից առաջինն էր, ում պաշտօնամուտը շատ մեծ հանդիսաւորութեամբ տեղի ունեցաւ, ինչը պետական ինքնիշխանացումի հետեւանք էր. «*Եւ անդէն ամենայն մեծամեծքն առ հասարակ գնշան կենդանատեսակ դրաւշից վառելոց, ի ձայն փողոյ հոշակեալ՝ առեալ կացուցանէին գնա (Վարազ Տրդատը - Ա.Շ.) ի վերայ ոսկեհանգոյց վահանին, երիցս վերաբերելով՝ ներքողական հնչէին բարբառս: Եւ այդպէս մեծաւ ուրախութեամբ աւանդեալ նմա զպատիւ նախագահ իշխանութեանն հայրենական գահուն աւժոտաբեր եւ բնծայաբեր լինէին նորոգ նորա տէրութեանն*»⁶³:

Մեր անանուն պատմիչը Աջափնեայ Աղուանքից, որ ոչ միայն կարողանում է գեղեցիկ շարադրել Վարազ Տրդատի հանդիսաւոր պաշտօնամուտը, այլեւ՝ իր երկի մի ամբողջ գլուխ նուիրում է նրան նախորդող Ջեւանշերի դաւադիր սպանութեանը⁶⁴, չի հաղորդում կատարուած յանցանքի ամսաթիւը: Միայն նշում է, որ դա տեղի է ունեցել, երբ «*...անցանէին աւուրք խորշակայեղց տալթանացն, ի ժամանել բարձրութեան տառնին մեծի Նաւակատեաց խաչին...*»⁶⁵: Մատնանշում է նաեւ, որ դա «*հարաւայնոյ իշխանութեանն*», այսինքն հիջրայի 62ի (681/2) տարեմուտն էր⁶⁶:

Քանի որ հիջրայի 62 թուականը սկիզբ առաւ 681ի Սեպտեմբերի 20ին, ապա խօսքն այստեղ գնում է 681ի Սեպտեմբերի վերաբերեալ, երբ Աղուանից Եկեղեցին Հայաստանեայց Եկեղեցու հետ մէկտեղ ամսի 15ին, 16ին, 20ին եւ 21ին մեծ ճոխութեամբ նշում էր Խաչվերաց տօնը⁶⁷:

Մենք կարծում ենք, որ Վարազ Տրդատի իշխանության ծիսային օրինականացումը, որն, այսպիսով, տեղի է ունեցել 681ի Մեպտեմբերի վերջին, հնարաւոր էր միայն Աղուանքի, ինչու չէ նաեւ մեզ հետաքրքրող Հայքի պետական ինքնիշխանացման արդիւնքում: Միեւնոյն ժամանակ մենք չենք բացառում, որ Հայոց Իշխան Գրիգոր Մամիկոնեանը ընդունած լինի արքայական տիտղոս: Այդ կարծիքին է մեզ յանգեցնում մեր անանուն պատմիչը Աջափնեայ Աղուանքից՝ նկարագրելով 681ի աշնան իրադարձութիւնները: Գրիգորի տիկնոջը՝ Հեղինէին, նա կոչում է *«ղշխոյն... Հայոց Մեծաց»*⁶⁸: Ի դէպ, Վարազ Տրդատի մասին գրելիս՝ նա մի անգամ ասում է *«...իշխել ամենայն թագաւորութեանն Աղուանից...»*⁶⁹:

Եւ այսպէս, Հայկական Բարձրավանդակի Է. դարի առաջին կեսի քաղաքական քարտեզին բիզանդական գերիշխանութեան պայմաններում սկսուել էր հայոց ինքնավար պետութեան ծննդի գործընթացը: Աւելի ճիշտ՝ 428ին հայ ժողովրդի կորցրած պետականութեան ծննդի գործընթացը: Դա հնարաւոր եղաւ երբ 631ին Բիզանդական Հայքի նախարարական ժողովը հիմնեց *«Իշխան Հայոց»* ազգային ինստիտուտը, ապա պարտադրեց պաշտօնական Կոստանդնուպոլսին իրաւական ձեւակերպում տալ դրան: Օգտուելով Առաջաւոր Ասիայում արաբական նուաճումների հետեւանքով ստեղծուած նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակից, երբ Սասանեան Իրանը ջնջուեց աշխարհի քարտեզից, իսկ Բիզանդիան կորցրեց իր արեւելեան նահանգների զգալի մասը, հայոց իշխանները ժամանակակից միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից 652ին կարողացան հասնել պետական ինքնիշխանութեան: Այդ ինքնիշխանութիւնը Ա. հերթին դրսևորւում էր նրանով, որ այսուհետեւ զահերեց իշխանները կարող էին վարել (ու վարում էին) ինքնուրոյն ու հաւասարակշռուած արտաքին քաղաքականութիւն: Այսինքն՝ նրանք կենսագործում էին իրենց գերիշխան իրաւունքները միջազգային ասպարեզում: Մեփական բանակի ամկայութիւնը եւ հայոց պետութեան տարածքում 652ի համաձայնագրով սահմանուած օտար զօրքերի տեղաբաշխման արգելքը վկայում են, որ զահերեց իշխանները կենսագործում էին նաեւ իրենց գերիշխան իրաւունքները սեփական տարածքում: Միեւնոյն ժամանակ 652ից յետոյ էլ հայոց իշխանները, տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակից ելնելով, ընդունում էին կա՛մ արաբական խալիֆի կա՛մ էլ բիզանդական կայսրի սիզերէնութիւնը ամենամեայ հարկերի փոխանցման միջոցով: Վերջիններս էլ պարտաւորւում էին դրա դիմաց ապահովել Հայոց Իշխանութեան արտաքին անվտանգութիւնն ու տարածքային ամբողջականութիւնը: Մի խօսքով՝ գերտերութիւնների առաջին դէմքերը մասնակիօրէն սահմանափակում էին հայոց իշխանների գերիշխան իրաւունքի կենսագործումը ինչպէս սեփական տարածքում, այնպէս էլ միջազգային ասպարեզում: Սակայն 681ի Մեպտեմբերին այդ մասնակի սահմանափակումն էլ պաշտօնական Դուինը միակող-

մանի վերանայեց՝ հրաժարուելով հարկերի յետագայ փոխանցումից: Դրանով Դուինը հասաւ պետական լիակատար ինքնիշխանացումի, հետեւաբար եւ՝ պետական անկախութեան:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ուսումնասիրութիւնը կարելի դարձաւ Ռուսաստանի Դաշնութեան Նախագահի «Քաջալերանք Ռուսաստանի Երիտասարդ Գիտնականների Աջակցութիւն MD-1664.2012.6 Օրագիր» դրամաշնորհով:
- ² Ըստ բիզանդացի հեղինակ Անտիոքոս Ստրատեգիոսի, Մբ. Խաչը վերադարձուեց պարսիկների կողմից 614ին Երուսաղէմի գերութեան 17րդ տարում, շէրակլ Ա. կայսեր (610-641) կառավարման 21րդ տարում եւ Խոսրով Բ. շահինշահի (590-628) սպանութեան 3րդ տարում (*Antioch Stratis, Plennie Yerusalima Persami V 614 Gg.*՝ Երուսաղէմի գերութիւնը պարսիկներից, 614ին, Gruzinski text issledoval, izd., perevod i arab. Izvlechenie priloyil N. Marr. վրացերէն բնագիրը Սանկտ Պետերբուրգ, 1909, էջ 66, 66: Թուագրման բոլոր երեք տարբերակներն էլ խօսում են 631ի օգտին):
- ³ Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխ. Գ. Արգարեանի, Երեւան, 1979, էջ 133:
- ⁴ Նոյն, էջ 131-132:
- ⁵ Նոյն, էջ 133:
- ⁶ Նոյն:
- ⁷ Համակայսերական վարչական կարգավիճակի չկիրառման տակ մենք նկատի ունենք այն, որ Մօրիկը 591ին ձեռք բերած հայկական տարածքները չկցեց Բիզանդիայի կազմում կայսր Յուստինիանոս Ա.ի (527-565) օրօք ձեւաորոշած հայկական նահանգներին, որոնք կոչւում էին Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք: Մօրիկը հրաժարուեց նաեւ նոր տարածքները այսպէս համարակալելուց (Arsen Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza V Usloviyakh Vizantiysko-Iranskoy I Arabskoy Vlasti*՝ Հայաստանը եւ հարաւային Կովկասի երկրները բիզանդա-իրանական եւ արաբ գերիշխանութեան տակ, Սանկտ Պետերբուրգ, 2011, էջ 66-69):
- ⁸ Arsen Shahinyan, "Kolichestvenniy I Territorialniy Sostav Nakhararstev Armenii Pri Arabakh" (Հայաստանի նախարարութիւնների քանակական եւ տարածքային կազմը արաբների օրօք), *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Հասարակական Գիտութիւններ*, 2008, № 3 (126), էջ 148-155:
- ⁹ Սեբէոս, էջ 131:
- ¹⁰ Դրա մասին տե՛ս՝ Arsen Shahinyan, "Administrativno-Politicheskaya Karta Vizantiyskoy Armenii V VI veke" (Բիզանդիանիոնի եւ Հայաստանի վարչաքաղաքական քարտեզը Զ. դարում), *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, № 1(11), 2012, էջ 173-182:
- ¹¹ Սեբէոս, էջ 133:
- ¹² Տե՛ս Iosif Orbeli, "Bagavanskaya Nadpis' 639 G. I Drugie Ktitorskie Nadpisi VII Veka", (Բագաւանի 639ի արձանագրութիւնը եւ է. դարի երեցփոխների միւս արձանագրութիւնները), *Xristianskiy Vostok, T. II, Vyp. I*, 1913, էջ 137-138:
- ¹³ Սեբէոս, էջ 133-134:

- ¹⁴ Նոյն, էջ 138. նաեւ՝ *La Narratio De Rebus Armeniae*, ed. critique et comm. par G. Garitte, Louvain, 1952, էջ 140. նաեւ՝ «Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Զ. (Ը. Դար)*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2007, էջ 739, 741, 742 եւ 748: Այս ու այլ յուշարձանների կողմնակի տեղեկութիւնների համաձայն մինչ այդ դաւադրութիւնը Թեոփոնոսը զբաղեցնում էր Հայոց Մարգալանի պաշտօնը (Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 96ծնթ. 3):
- ¹⁵ *Մեքէնու*, էջ 137:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 138:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 139:
- ¹⁸ Վրաց Իշխանութիւնը փաստացի ձեւաւորուեց 572ին նոյնանուն մարգալանութեան սահմաններում, որի կազմում էր ընդգրկուած 428ից սկսած Մեծ Հայքի Գուգարք Աշխարհը, իսկ Աղուանից Իշխանութիւնը՝ 629ին նոյնանուն մարգալանութեան սահմաններում, որի կազմում էին ընդգրկուած 428ից սկսած Մեծ Հայքի Արցախ եւ Ուտիք աշխարհները:
- ¹⁹ Մանրամասնօրէն տե՛ս՝ Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 95-99:
- ²⁰ Նոյն, էջ 95-97 եւ 106-107:
- ²¹ Տե՛ս՝ Արսէն Շահինեան, «Հայոց Ինքնավար Իշխանութեան Տարածքն Ու Սահմանները Է. Դարում», *Journal of the Society for Armenian Studies*, California State University, 2011, vol. 20, էջ 55-68:
- ²² Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 115-116:
- ²³ Տե՛ս՝ Շահինեան, «Հայոց Ինքնավար Իշխանութեան Տարածքն», էջ 55-68:
- ²⁴ Այսինքն՝ «սեպեմ» (տե՛ս՝ *Մեքէնու*, էջ 346ծնթ.):
- ²⁵ *Մեքէնու*, էջ 164:
- ²⁶ Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 120-122:
- ²⁷ *Theophanis Chronographia*, 1-2, Bonnae, 1839-1841, vol. 1, էջ 527: Արաբների հետ համաձայնութեան գալու վերաբերեալ նմանատիպ արտայայտութեամբ է հանդէս գալիս նաեւ Մեքէնսը. «...ապստամբեցին Հայք եւ ի բաց կացին ի Թագաւորութենէն Յունաց եւ հնազանդեցան ի ծառայութիւն արքային Բամայէլի,...» (*Մեքէնու*, էջ 164): Իսկ ինչ վերաբերում է Արմենիայի պատրիկի (Հայոց Իշխանի) անուանը, ապա, Արգարեանի կարծիքով, Թեոփանէսի մօտ տեղի է ունեցել միջին յունարէն «παράβατος» (ուխտագանց, դաւաճան, ուրացող) բառի աղաւղում (*Մեքէնու*, էջ 344-345ծնթ.): Աւելացնենք որ միջնադարեան հայ պատմագրութիւնում այդպիսի իշխանի անուն գտնելը անհնար է, եւ ընդհանրապէս այդպիսի յատուկ անուն հայերէնում չկայ: Աւելին՝ ինչպէ՞ս կարող էր բիւզանդական պաշտօնական պատմագիտութիւնը Թեոփոնոս Ռշտունու քաղաքականութեան կտրուկ փոփոխութիւնը բնութագրել, եթէ ոչ դաւաճանութիւն կայսրի հանդէպ, ում նա դեռ 641ին հաւատարմութեան երդում էր տուել:
- ²⁸ *Մեքէնու*, էջ 164:
- ²⁹ Հայագիր այս պատմական գործը ամբողջովին պահպանուել է Մովսէս Դասխուրանցու (Ժ. դար) *Պատմութիւն Աղուանից* երկում:
- ³⁰ «684 Թուականի Պատմութիւն», *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Ե. (Է. Դար)*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկ.

Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2005, էջ 816-817:

³¹ Նոյն, էջ 814-815:

³² Մեքենու, էջ 175: Սասանեանների կողմից Հայոց Մարգարանութեան կազմից Մինիքի ժամանակաւոր դուրս բերման վերաբերեալ տե՛ս՝ Shahinyan, *Armeniya I*, էջ 54:

³³ Մեքենու, էջ 166:

³⁴ Նոյն, էջ 164:

³⁵ Aram Ter-Ghevondyan, *Armenia I Arabskiy Khalifat* (Հայաստանը եւ արաբական խալիֆայութիւնը), Երեւան, 1977, էջ 36:

³⁶ Viada Arutyunova-Fidanyan, «Povestvovanie O Delakh Armyanskikh» (VII V.) (Պատումներ հայկական ճակատամարտերի մասին, Է. դար) *Istochnik I Vremya*, Մոսկուա, 2004, էջ 73:

³⁷ Մեքենու, էջ 165:

³⁸ *Theophanis Chronographia*, vol. 1, p. 527:

³⁹ Մեքենու, էջ 169:

⁴⁰ Նոյն:

⁴¹ Նոյն, էջ 171-172:

⁴² Մեջբերուած են Դաբիլի (Դուինի), Թիֆլիսի (Թբիլիսիի) ու ողջ Ջուրգանի (Վիրքի) բնակիչների հետ կնքուած համաձայնագրերը (الامام ابى العباس احمد بن يحيى البلاذرى — كتاب فتوح البلدان تأليف *Liber Expugnacionis Regionum Auctore Imamo Ahmed Ibn Jahja Ibn Djabir Al-Beladsori*, ed. M. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866, էջ 200-202):

⁴³ Մանրամասն տե՛ս՝ Shahinyan, *Armeniya I Strany Yujnogo Kavkaza*, էջ 119-129:

⁴⁴ Մեքենու, էջ 173-174:

⁴⁵ Նոյն, էջ 174:

⁴⁶ Տարեթիւր առաջարկուած է մեր կողմից (տե՛ս՝ Shahinyan, *Armeniya I*, էջ 132):

⁴⁷ Մեքենու, էջ 175:

⁴⁸ Նոյն:

⁴⁹ «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 817-818:

⁵⁰ *Kartlis Tskhovreba*, izd. S. Kauchishvili 1-2. Թբիլիսի, 1955-1959, հտր. 1, էջ 72-138:

⁵¹ Մանրամասն տե՛ս՝ Oleg Bolshakov, *Istoriya Khalifata* (Խալիֆայութեան պատմութիւնը), T. III, Մոսկուա, 1998, էջ 90-104:

⁵² 500 դահեկան=2,4 հազար ոսկէ դինար:

⁵³ Ղեւոնդ, էջ 741-743:

⁵⁴ Bolshakov, t. III, էջ 317:

⁵⁵ Ղեւոնդ, էջ 743:

⁵⁶ *Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Աստղկան Պատմութիւն Տիեզերական*, աշխ. Ս. Մալխասեանցի, Սանկտ Պետերբուրգ, 1885, էջ 122:

⁵⁷ *Kartlis Tskhovreba*, Հտր. 1, էջ 376:

⁵⁸ «Փիլոն Տիրակացի, Ժամանակագրութիւն», *Մատենագիրք Հայոց*, Հտր. Ե. (Է. Դար), Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկ. Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2005, էջ 969:

⁵⁹ Kamila Trever, *Ocherki Po Istorii I Kulture Kavkazskoy Albanii. IV V. Do N.E. - VII V. N.E.* (Ուրուագծեր Կովկասեան Ալպանիայի մշակոյթի եւ պատմութեան, Դ.դ. Ք.ա.-Է.դ. Ք.ե.) Մոսկուա-Լենինկրատ, 1959, էջ 249. նաեւ՝ Aram Ter-Ghevondyan,

էջ 50. Խաւէ՛ *Nina Garsoian, The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884), The Armenian People from Ancient to Modern Times, I, N.Y., 1997, էջ 123:*

⁶⁰ *Al-Beladsori, էջ 205: Քաղաքացիական այս պատերազմի մասին տե՛ս՝ Գեորգ Ասթարճեան, Ընդարձակ, Ընդհանուր Արաբական Պատմութիւն (2500 Ն.Ք.-1918), Պէրոյթ, Տպ. Մեան, 1961, էջ 177-178. Խաւէ՛ *Bolshakov, էջ 217-257:**

⁶¹ تاريخ احمد بن ابى يعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح الكاتب العباسي المعروف باليعقوبي — Ibn Wadhih qui dicitur al-Ja'qubi, *Historiae*, ed. M. Houtsma, 1-2, Lugduni Batavorum, 1883, Հտր. 2, էջ 277-278:

⁶² «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 861-862:

⁶³ Նոյն:

⁶⁴ «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 855-859:

⁶⁵ Նոյն, էջ 856:

⁶⁶ Նոյն, էջ 868:

⁶⁷ Հայաստանեայց Եկեղեցին այդ հինգերորդ տաղաւար տօնը նշում է Մեպտեմբերի 11-17ն ընկած ժամանակահատուածում, Կիրակի օրը, ինչպէս Խաւէ՛ դրան յաջորդող շաբաթուայ մէջ Երկուշաբթի, Ուրբաթ ու Շաբաթ օրերը: 681ին, ըստ մեր հաշուարկի, այդ ժամանակահատուածում Կիրակի օր էր ամսի 15ը, իսկ դրան յաջորդող շաբաթուայ մէջ՝ Երկուշաբթին էր 16ը, Ուրբաթ ու Շաբաթ օրերն էին ամսի 20ն ու 21ը:

⁶⁸ «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 867: «Արուճի եկեղեցու կառուցման վերաբերեալ (670ի) արձանագրութիւնում» Գրիգոր Մամիկոնեանը կոչւում է Հայոց Իշխան, իսկ նրա տիկինը՝ արանց որեւէ տիտղոսի (*Orbeli, էջ 139*):

⁶⁹ «684 Թուականի Պատմութիւն», էջ 864:

THE SELF-RULE PROCLAMATION OF THE ARMENIANS IN THE 7TH CENTURY (Summary)

ARSEN SHAHINIAN
a_shaginyan@mail.ru

The author argues that the 7th century should be considered as the age of restoration of Armenian self-rule. He discusses how in 631 the princely gathering of Byzantine Hayk leaders established the institution of the "prince of Armenians", and later on made Byzantium legitimize it. In 640, grasping the political opportunity in Asia Minor when the Arabs brought to an end Sassanid Persian rule and occupied all the Eastern provinces of Byzantium, Armenian princes reunited the two sections of Mets Hayk and via the peace treaty signed in Damascus in August 652; they established self-rule in the Armenian area.

The author argues that after 652 the Armenians conducted separate foreign relations, implementing their right of self-rule on the international arena. The author notes that the presence of local cavalry and the absence of the forces of both the Arab Caliphate and the Byzantine Empire within the Armenian political entity are evidence of the fact that the Armenian leaders were able to implement self-rule within their territory. Nonetheless, due to regional shifts they had to recognize the suzerain superior rights of the caliph or the emperor. The latter two, on the other hand, guaranteed the foreign security and the territorial integrity of the Armenian political entity. The author explains that recognizing the suzerain rights of the caliph or the emperor meant the payment of yearly taxes to either one of these sovereigns, which reflects the limitations Armenian self-rule had in that period. Nevertheless, in September 681 these limitations were revised; the Armenians unilaterally stopped paying taxes and proclaimed themselves a full-fledged, self-ruling political entity.